

Das Unheimlich (המאויים): החפצה של הדמות – נסיה זיפמן

"כמו שניגשתי ללא-מודע באמצעות ה-Witz, כך אני מתכוון לגשת הישנה למועקה באמצעות

ה-Unheimlich

(לאקאן, סמינר 10, שיעור מן ה-28.11.62).

"המאויים", הטקסט העשיר של פרויד מ-1919¹, פורש בפנינו תופעה אותה חוקר פרויד תוך שהוא מתעמק באטימולוגיה של המושג בשפה הגרמנית ועובר דרך מובאות מן הספרות. פרויד חותם את חקירתו במספר מסקנות המטרימות את חיבורו שפורסם שנה מאוחר יותר, מעבר לעקרון ההנאה². (1920).

המסע האטימולוגי שעורך פרויד במאמר מ-1919 מציג בפנינו מושג, Unheimlich, שלא ניתן לתרגמו מן הגרמנית במדויק לאף שפה אחרת מבלי לאבד את האפקט של המושג עצמו. בעברית תורגם המושג למילה "המאויים". מילה זו, שיש לה מן המשותף עם האימה והאימתני, אינה מצליחה להעביר את המצב או את איכותו של האובייקט בהם מדובר. הטיית הדקדוקית של המילה העברית אף היא מתעתעת, שכן לא ברור אם מדובר במה שמחולל את המצב האמור או במושאו.

במסעו האטימולוגי, מוליך אותנו פרויד דרך ה-Heimlich אל ה-Unheimlich, כשהוא משרטט אגב כך את מה שנראה כצורה של טבעת מואביוס. פרויד מראה כי אטימולוגית, ה-Heimlich שהוא הביתי, המוכר, והנהיר, הוא גם הנסתר והחשאי. באמצעות המילון האטימולוגי של Daniel Sanders (1860) מצביע פרויד על המשמעויות המנוגדות שיכולות להיות למילה-Heimlich³. בתוך הערך במילון מופיעות מובאות מן התנ"ך בתרגום הגרמני שבהן משמשת המילה Heimlich. בתרגום לגרמנית של הפסוק מספר בראשית (מ'ה, מ"ה) "ויקרא שם יוסף צפנת פענח" מופיע הביטוי "der Heimlich Rat", יועץ סתרים. במשמעות אחרת, בתרגום לגרמנית של הפסוק מספר שמואל א' (ה'), "י"ב) "והאנשים אשר לא מתו הוכו בעפלים [טחורים]" משמשת המילה Heimlich להתייחסות לחלק מוצנע בגוף. המילה Heimlich מופיעה כתיאור מקום גם בתרגום לגרמנית של הפסוק מספר מלכים ב' (י', כ"ז): "ויתצו בית הבעל וישימו למחראות."

¹ Freud, Sigmund. (1919h). "The Uncanny." *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Trans. James Strachey et al. London: Vintage, 2001. 24 Vols. Vol. 17, 217-252.

² Freud, Sigmund. (1920g). *Beyond the Pleasure Principle. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Op. cit.* Vol. 18, 1-64.

³ פרויד מסתמך על המילון האטימולוגי של סנדרס:

Wörterbuch der Deutschen Sprache. Leipzig 1860
ציטוטים מן הספר בגרמנית מופיעים בנספח למאמר על "המאויים", עמ' 254-256.

פרויד מסכם: "Heimlich היא מילה שמשמעה יוצא לצד איזו דו-ערכיות עד שהיא מתמזגת לבסוף עם היפוכה: Unheimlich. ה- Unheimlich הריהו איזה סוג של Heimlich".⁴ פרויד מאמץ את הגדרתו של שלינג (Schelling) לפיה ה- Unheimlich הוא השם לכל מה שהיה אמור להישאר סודי וחבוי אך יצא לאור.⁵

הקידומת (prefix) "Un", כותב פרויד, מציינת את ההדחקה.⁶ אם נוסיף לכך את מה שאומר פרויד על המודע והלא-מודע, ועל מושג השלילה, נוכל לעקוב אחר המסלול האטימולוגי שפרויד עושה במאמר על "המאויים" עם הדגש מהותי נוסף. ההבדל בין ה- Heimlich וה- Unheimlich אינו סימטרי, ועל כן אין הם מנוגדים, בדיוק כפי שהמודע והלא-מודע אינם מנוגדים. בכותרת הסמינר העשרים וארבעה שלו, *l'Insu que sait de l'une-bévue s'aile à mourre* (1976-1977), מתרגם לאקאן את המילה הגרמנית ללא-מודע, Unbewusste תוך חידוד לשון עם המונח הצרפתי une-bevue: מעידה, מעשה-כשל. אכן, אולי יש משהו מקביל בין הלא מודע כמעשה כשל וה- Unheimlich.

האטימון (etymon, מרכיב אטימולוגי) Heim, בית, שבמרכז חקירתו האטימולוגית של פרויד, ניצב גם במרכז ההתנסות של הסובייקט. על כך אומר לאקאן בשיעור הרביעי של הסמינר העשירי: "האדם מוצא את ביתו בנקודה שממוקמת באחר מאחורי הדמות שממנה אנו עשויים, ומקום זה מייצג את ההעדר שבו אנו מצויים".⁷

מדובר, אם כך, במושג המקום. במהלך הסמינר העשירי, עושה לאקאן שימושים שונים באטימון Heim בהקשר של מושג המקום על-מנת לבחון את האופן שבו אנו למדים על המועקה מתוך הפונקציה של המאויים.

פרויד במאמרו מ-1919 מנסה להסביר את תופעת המאויים ובעיקר למקמה. חוויית ה-Unheimlich, אומר פרויד, מתרחשת כאשר "מטשטש הגבול בין הפנטזיה והמציאות (Wirklichkeit), כאשר דבר שהיה בעינינו דמיוני ניצב לפנינו כמציאות (Realität)" או "כאשר סימבול נוטל על עצמו את התפוקה (Leistung) ואת המובן (Bedeutung) של הדבר שהוא בא לסמל".⁸ בהמשך יאמר פרויד שהמציאות הנפשית גוברת על המציאות החומרית, אותה יציין באמצעות המיל Realität.⁹ העובדה שפרויד משתמש באותה פסקה פעם ב- Wirklichkeit ובהמשך ב- Realität, מובילה להבחנה שהוא עושה בין מציאות לבין מה שהוא מציאות בפועל, מציאות אפקטיבית. אין זו שאלה של פקפוק אינטלקטואלי אין מדובר בשיפוט הנשען על הוכחת תקפות חיצונית, אלא בשיפוט הנשען על תקפות פנימית, כלומר על תפיסה של הסובייקט.

⁴ Freud, "The Uncanny," *Op. cit.*, p. 224.

⁵ שם.

⁶ שם, עמ' 245.

⁷ ז'אק לאקאן, סמינר 10: המועקה (1962-1963), שיעור מן ה-5.12.1962.

⁸ Freud, "The Uncanny," *Op. cit.*, p. 245.

⁹ שם.

פרויד מדגים את המאויים באמצעות תופעות שונות מן הספרות ומהפסיכואנליזה. הוא מביא את הווריאציות השונות של הופעת הכפיל. הגשמת משאלות ואיחולים רעים כלפי אחרים: קנאה מושלכת המתגלמת באמונה על העין הרעה. בדוגמאות של סיפורים על אירועים שטבעם בדרך-כלל אקראי (קונטינגנטי), ניתן למצוא את האופי המאויים שלהם בכך שקיבלו מובן כבד משקל, מנבא גורל.¹⁰

המאויים אינו רעיון חדש. במאמר על "המאויים" יוצר פרויד הקבלה בין התופעה אותה הוא חוקר לבין תפיסות עולם אנימיסטיות של היקום. בחיי הנפש של האדם יש למאויים קשר ל"שאריות אנימיסטיות של פעילות נפשית."¹¹ שאריות אלו מתעוררות ובאות לביטוי באופן מפתיע ומעורר אימה בזרותן.

גם בכתביו של פרויד עצמו ישנן המשגות המטרימות את התופעה אותה הוא מתאר במאמר על "המאויים." בפרויקט לפסיכולוגיה לנאורולוגים (1950a [1887-1902]), למשל, כותב פרויד בסעיף 17 ("הזכרות ושיפוט"): "הבה נניח שהאובייקט המאכלס את התפיסה דומה לסובייקט – זולת אנושי; אם כך העניין התיאורטי [שיש בזה] מוסבר גם על-ידי העובדה שאובייקט כמו זה היה באופן סימולטאני האובייקט המספק הראשון [של הסובייקט], ומאוחר יותר האובייקט העוין הראשון שלו, כמו גם הכוח העוזר היחיד שלו."¹² לאובייקט אותו מתאר פרויד יש את שתי הפנים של תופעת המאויים: המספק והעוין. בהמשך, כותב פרויד: "התסביך של הזולת מתפצל לשני מרכיבים שבו האחד עושה רושם של מבנה קבוע ונשאר יחד כאחד, כדבר (Thing), בשעה שהשני ניתן להתחקות אחריו על-ידי פעולת הזיכרון שישנו בגוף [של הסובייקט]."¹³

בהקשר זה, אומר לאקאן בסמינר העשירי: "המאויים מופיע בפתאומיות, כאורח לא קרוא, לא רצוי. הוא בא כמישהו ש**כבר היה עוין**. אינו שייך לבית."¹⁴

בספור "איש החול" של א.ת.א. הופמן אותו מנתח פרויד במאמרו על "המאויים",¹⁵ נתנאל הצעיר אינו יכול לגרש מזיכרונותיו את מותו של אביו האהוב, מוות מחריד אפוף בתעלומה. המוות נקשר עבורו בדמותו של עורך-הדין הנתעב קופליוס (Coppelius), אותו הוא מזהה עם "איש החול", זה שזורה חול בעיני הילדים כדי לגרום להן לקפוץ ממקומן ובכך לגנוב אותן מהם. לימים יופיע כפילו של עורך-הדין הרשע בדמותו של Coppola האופטיקאי.

במפגש בסיפור שבו מופיעה שוב דמותו של קופליוס, כפילו של איש החול, מגיח מול נתנאל אובייקט ה-Unheimlich. נתנאל אחוז בעתה לשמע צחוקו של Coppelius איש החול וקריאתו "חכו, הוא ירד

¹⁰ שם, עמ' 222-240.

¹¹ שם, עמ' 249.

¹² Freud, Sigmund. (1950a [1887-1902]). *Project for a Scientific Psychology. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Op. cit., Vol. 1, p. 331.*

¹³ שם.

¹⁴ לאקאן, סמינר 10, שיעור מן ה- 19.12.1962.

¹⁵ Freud, "The Uncanny," *Op. cit., pp. 226-234*

גם ירד בעצמו. "הוא קופץ אל מותו, כמו היה הוא העין שקופצת מארובתה (Coppo) ¹⁶: אותה העין שאיש החול גונב מילדים על-ידי כך שהוא זורה חול בעיניהם וגורם להן לקפוץ מארובותיהן. "הנושא של עין זו שאמורה להגנב ממנו, "אומר לאקאן בהתייחסו לסיפור של הופמן, "הוא חוט השני המבהיר של כל הספור." ¹⁷

מצב המאיום מופיע גם במקרה איש העכברושים של פרויד מ-1909 (1909d). ¹⁸ במקרה זה אנו מוצאים ניסוח מעניין של פרויד למפגש של הפציינט הצעיר שלו עם אובייקט ה-Unheimlich. בניתוח מפגש זה, לדעתי, הולך פרויד מעבר לפענוח של המסמנים, ואפשר אולי לומר מעבר לשם האב. פרויד נותן לשאלה מה קרה לפציינט שלו מול הסיפור של הקפטן האכזר להוביל אותו. לאחר ניתוח מדוקדק של המסמן "ratten" על האקוויווקים הכלולים בו, עד לרמת האות, ולאחר פענוח נתיבי גורלו של הסובייקט שנרשמו על-ידי מסמן זה (ההימורים, העבירה של האב, החוב שהותיר לו, הבטחת הנישואין שהופרה ...) עושה פרויד צעד נוסף. הרעיון של העכברוש, הוא טוען, אינו רק מסדר מסמני או דמיוני עבור הפציינט. לעכברוש יש שיניים חדות איתן הוא מכרסם ונושך, אך גם הפציינט עצמו היה נוטה לנשוק כשהיה זועם ואף נענש על כך. "ניתן בעצם לומר, "כותב פרויד, שהפציינט "מצא, בעכברוש, בלשונו של גתה מתוך החלק הראשון של פאוסט: "Sein ganz Naturallich Ebenbild", דמיון חי של עצמו (A living likeness of himself). ¹⁹ גם במפגש עם סיפורו של הקפטן האכזר על שיטת העינויים באמצעות העכברושים מוצא עצמו הפציינט הצעיר של פרויד מול אובייקט שהוא באיכותו Unheimlich. ²⁰ לגבי סיפור זה יאמר פרויד: "הדברים ששמע הרעידו נקודות היפראסטיטיות (hyperaesthetic) בלא-מודע שלו." ²¹

מה שרעד, ומכונה על-ידי פרויד "נקודות היפראסטיטיות" הוא הפנטזמה. האובייקט שמצליח להרגיע הודות לעובדה שהוא עטוף מתגלה, ההצפפה של הממשי אינה פועלת עוד, והשארית הממשית של ההתענגות מתגלה, פורצת את הבבואה. הסובייקט עומד מול עצמו מצומצם לכדי אובייקט. "בעכברוש, "כותב פרויד, מוצא הפציינט "את צלמו." ²² אם בצלמו של הפציינט מדובר, הרי שדמותו עברה החפצה, (objectalization): צעיפיה הדמיוניים הוסרו והיא הפכה לאובייקט.

את תהליך החפצת הדמות שמתאר פרויד, ושיש לה אפקט מאוים, ניתן לקרוא לאור המשגותיו של לאקאן בסמינר העשירי את הדמות במראה והפנטזמה ביחסם עם האובייקט a והמועקה. בשדה

¹⁶ בהערות-שוליים (שם, עמ' 230), מצצט פרויד את גב' ראנק, שהצביעה על כך ש-copella פרושה כור היתוך, רמז לפעולה כימית הקשורה למותו של האב, וכי coppo פרושה ארובת העין.

¹⁷ לאקאן, סמינר 10, שיעור מן ה-5.12.62.
¹⁸ Freud, Sigmund (1909d). Notes upon a case of Obsessional Neurosis. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Op. cit., Vol. 10, pp. 151-250.

¹⁹ שם, עמ' 216.

²⁰ שם, עמ' 167.

²¹ שם, עמ' 209.

²² שם, עמ' 216.

האספקלרי, מול דמותו במראה, הסובייקט בטוח על אף היות הדמות גם יריב. שם, במראה, רואה הסובייקט את דמותו כשלמה. האובייקט a עטוף ב- i , $i(a)$, מהווה את האתר של ההזדהות הנרקסיסטית. **REF** בשדה האספקלרי זרותו של אובייקט a נמצאת באי-הכרה מוחלטת (misrecognized). אובייקט זה אינו ניתן לתפיסה במרחב של המראה. הוא חומק מהשדה הויזואלי.

הפנטזמה, בהיותה תשובה לאיווי של האחר, מציבה את התביעה של האחר במקום של אובייקט a , אובייקט כוזב שהופך בו-זמנית להיות הפיתיון עבור האחר. לאקאן טוען כי "אובייקט a זה שהנורוטי שם בפנטזמה שלו, הולם אותו, בדרך שבה החותלות הולמות את הארנבת."²³ כלומר הנורוטי טורח רבות, אך אף פעם לא מפיק הרבה משימוש זה.

הפנטזמה מגנה על הסובייקט מפני מועקה. אך מה קורה כאשר הסובייקט אינו מכיר עוד את דמותו במראה, כאשר אובייקט a מגיח ללא כיסוי? מה קורה כאשר האובייקט מופשט מעטיפתו הדמיונית, כאשר ישנה מה שמילר מכנה "הפרעה בדמיוני" (מילר, הרצאות מבוא לסמינר X). **REF**

כאשר יש שבירה של חוקי הפרספציה, הקשר בין הדמיוני הסמלי והממשי נפרם. הדמיוני, שנתן צורה לגוף הממשי בין הסוגריים של הסמלי אינו פועל עוד. זהו הרגע בו "ממש מול עינינו הופך ה-Triebregung של פרויד לאובייקט מאוים: הוא הופך לאובייקט" (מילר, שם **REF**).

מה שהסובייקט פוגש במאויים הוא בקרבה ל- $das\ Ding$, למה שלא נכלל במסמן: אובייקט קדום. הוא גם נתקל במה שלאקאן מכנה שארית של ליבידו: פרודה של התענגות, מה שנרשם והוצפן באופן שלא ניתן לפענוח. פרויד מטרים בטקסט שלו על המאויים את מה שיאמר במעבר לעקרון ההנאה: "במפגש עם המאויים, הזר שהיה מוכר אינו חזרה מן המודחק. אופן ההופעה של מודחק זה נותנת לו איכות שונה מזו של ההדחקה השניונית, זו אשר ממקמת את קווי המתאר של התסביכים של הילדות ככאלה."²⁴ מדובר במה שפרויד מכנה ההדחקה הראשונית. המאויים הוא דבר-מה שזר לסובייקט לחלוטין, אך בו-זמנית יש לסובייקט תחושה של ודאות על כך שזה נוגע לו באופן האינטימי ביותר. לאקאן יאמר שהמאויים מגלה ל"את האובייקט שהנני, ככל שזה מגלה אותי מהסובייקטיביות שלי..." **REF**

מהו אותו אובייקט שהנני? "אין טראומה של לידה לבד מלהיוולד כמושא של איווי," אומר לאקאן בסמינר העשירי.²⁵ מילר יאמר שהסטאטוס של הסובייקט כאובייקט של הקונסטלציה ששמה אותו בעולם היא מה שהכי מכריע עבורו. "זו שאלה של האובייקט a שהיה הוא עצמו, באיווי של האחר הגדול." **REF** אובייקט של איווי מסומן בגוף, שם היכן שהחתך התרחש. אובייקט חלקי במובן של היותו חלק מ...

²³ לאקאן, סמינר 10, שיעור מן ה-5.12.1962.

²⁴ Freud, "The Uncanny," *Op. cit.*, p. 249.

²⁵ שם, שיעור מן ה-10.6.1980.

למפגש עם המאויים, שהוא מפגש רגעי במובן הטמפוראלי, כמו הבזק, יש גורלות שונים. לאחר פריצה זו של הממשי, ללא תיווכו הנותן צורה וקווי מתאר של הדמיוני, מול האובייקט השונה מהאובייקטים הרגילים, ישנן תשובות שונות של הסובייקט.

ישנו המעבר לאקט של נתנאל, בסיפור של הופמן, שבו הוא, כמזוהה לחלוטין עם האובייקט עין, קופץ אל מותו.

איש העכברושים, הפצינט של פרויד, לאחר הזעזוע מול המפגש עם דמותו בצלמו של עכברושים נושך, בונה סצנריו מטורף של החזרת חוב בניסיון לשקם פנטזמה ישנה.

ובעבודת האנליזה ... יש רגעים של Unheimlich נדירים, אקראיים. שם היכן שאתה פוגש את מה שהינך כאובייקט, מעבר לאובייקט שאתה באיווי של האחר. "הוא (הסובייקט) נקרא ... לדעת אם הוא רוצה את מה שהתאוה לו... זוהי אמת שפרויד הביא לעולם בהמצאה של האנליזה".²⁶

המפגש עם האובייקט ה-Unheimlich קורא לסובייקט להכריע בשאלה האם הוא **חפץ** במה שהתאוה לו.

²⁶ Lacan, Jacques. "Remarks on Daniel Lagache's Presentation: 'Psychoanalysis and Personality Structure.'" (1960). *Écrits*. Trans. Bruce Fink. New York: Norton, 2002, p. ****